

УДК 821.162.1-343 М. Чайковський

Наталя ЦЬОЛИК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРІЯ ТА МІФ У ТВОРЧОСТІ МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

У роботі проаналізовано історіософські й соціокультурні передумови появи історичних творів Міхала Чайковського, основні джерела літературної творчості, нарративну концепцію автора та роль позасюжетних елементів у створенні ним прозової формули романтичного українізму.

Ключові слова: романтизм, «українська школа», козакофільство, слов'янофільство, вальтерскоттизм, багатокультурність, історична проза, гавенда.

Zostały przeanalizowane historiozoficzne i społeczne przesłanki powstania historycznych dzieł Michała Czajkowskiego, podstawawowe źródła twórczości literackiej, koncepcja narracji autora i rola elementów pozafabułowych w stworzeniu przez niego prozowej formuły romantycznego ukrainizmu.

Słowa kluczowe: romantyzm, «ukraińska szkoła», kozakofilstwo, słowianofilstwo, walterskottyzm, wielokulturowość, powieści historyczne, gawenda.

This paper analyzes historiosophical and sociocultural prerequisites of historical works Michal Tchaikovsky, the main sources of literary creation, narrative conception of the author and pozasyuzhetnyh elementiv role in creating it prosaic formula romantic Ukrainism.

Keywords: Romanticism, «Ukrainian school», kozakofilstvo, slavophilism, walterskottyzm, multiculturalism, historical fiction, havenda.

Україна була батьківщиною багатьох польських романтиків, серед яких Северин Гоцинський, Міхал Грабовський, Александер Кароль Гроза, Теодор Томаш Єж, Генрих Жевуський, Тимон Заборовський, Юзеф Богдан Залеський, Антоній Мальчевський, Томаш Падура, Юліуш Словацький, Зенон Фіш, Міхал Чайковський, із якою більшість цих митців пов'язала свою суспільну та літературну діяльність, кожен з яких обрав власний спосіб вираження почуттів до української стихії, природи, побуту, традиції, фольклору та історії, індивідуалізовано інтерпретуючи події попередніх епох, що стало свідченням широкого процесу взаємодії української та польської культур. У ХІХ ст. українська проблематика, зокрема історична, у творчості польських романтиків рефлексувала не лише естетичні уподобання, а насамперед давала можливість висловлення власних світоглядних і естетичних позицій, підпорядкованих головній меті — боротьбі за відродження державності. У романтичному доробку «української школи» синтезувалися східні (українські) та західні (європейські) соціокультурні елементи, що дало дослідникам підставу назвати її своєрідним явищем «на Схід від Заходу та на Захід від Сходу» [7, с. 126].

Попри численні дослідження, присвячені творчості окремих її представників та аналізу загальних тенденцій розвитку на тематичному, образному, стилістичному рівнях ліричних твор-

ців, маловивченою залишається епічна спадщина «української школи». Більше того, твердження щодо її характеру є диференційованими, адже сам прозовий нарратив був надзвичайно різноманітним. У польському романтизмі він лише почав формуватися, хоча Західна Європа вже мала значні надбання. Принципи історизму, запроваджені Вальтером Скоттом, культивували на польсько-українському ґрунті Міхал Грабовський, Генрих Жевуський, Міхал Чайковський. Натомість інший відомий письменник доби — Юліуш Ігнацій Крашевський — у своїх історичних повістях не пішов за традицією Вальтера Скотта, надавши перевагу документу над сюжетом, при цьому увиразнював дегероїзацію національної історії, висловлюючи песимістичний погляд на неї. Міхал Чайковський залишався під впливом англійського письменника, оспівував та ідеалізував козацький світ у переломних моментах його історії, даючи читачеві зразки пластичного й динамічного вальтерскоттівського роману. Саме тому Міхал Чайковський вважається піонером польського історичного роману. Міфологізована візія історії та сучасні польсько-українські відносини знаходять своє вираження в різних нарративних формах — щоденника, гавенди («Гавенди», «Легенди», «Дивне життя поляків і польок»), авантюрної пригоди («Вернигора», «Кірджалі», «Стефан Чарнецький», «Кошовата», «Овручанин», «Гетьман України»), сучасної повісті («Родина Гілів», «Анна»), повісті-

памфлету («Болгарія», «Немоляка», «Боснія», «З часів гетьмана Ляха»). Невідомими залишаються слов'янсько-турецькі повісті про наддунайських козаків, рукописи яких згоріли в Стамбулі.

Стихією Міхала Чайковського був рух життя — безпосередня дія, в якій вбачається розмах, упевненість, бажання внести в дійсність все те, чим він марив. Саме тому найменшу увагу романтик звертав на свою літературну творчість, адже вона була компенсацією того, що не вдавалося втілити в дійсності. Поміж прагненнями Міхала Чайковського і навколишнім світом існувала разюча прірва, що зводила нанівець усі його починання. Саме завдяки літературній діяльності автор «Вернигори» реалізовував свою тугу до минувшини, мріяв про Україну, створював світ, який хотів би бачити навколо себе. Джерелами його письменницької творчості були козакофільство, слов'янофільство та життєвий досвід автора.

У ті моменти, коли втрачається суспільна роль політика і жовніра, приходять моменти літературної творчості. У ній окреслюються три періоди. Перший — це 1835–1841 рр., коли Міхал Чайковський перебував в еміграції і писав (спочатку французькою) козацькі оповідання, розпочавши згодом найкращу частину своєї прозової творчості вже польською мовою («Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Кірджалі» (1839), «Стефан Чарнецький», «Анна» та «Гавенди» (1840), «Кошовата», «Українки», «Овручанин», «Гетьман України» (1841)). Події, описані в цих творах, відбувалися переважно в Україні, часом у Польщі. Саме тому проблематику цього періоду творчості можна окреслити як польсько-козацьку. Дворазове перебування в Італії (1840–1841) приносить певну зміну наповнення творів Міхала Чайковського. Письменника зацікавив не стільки стародавній Рим, як боротьба італійців із французами за часів Наполеона. Постають оповідання, акція яких розгортається на початку XIX ст. у Римі та Флоренції. З італійськими мотивами тісно переплітаються козацько-українські ідеї, тому проблематика цих оповідань визначається як італійсько-козацька. Сюди належать невеличкі твори, що ввійшли до тому «Повісті» (1844), та публікації в часописах. Третій період охоплює роки постійного перебування Міхала Чайковського в Туреччині, на Балканах, російській Україні — від 1843 р. і до смерті в 1886 р. Низка польських дослідників (Марек Квапішевський [9], Юліуш Кіяс [8], Анджей Фабіановський

[6].) неоднозначно оцінювала літературну вартість прози та письменницький талант Сади́ка Паші, вважаючи цей період часом занепаду таланту. Виходять друком твори, об'єднані новою турецько-слов'янською тематикою: «Болгарія», «Немоляка» (1871), «Легенди» (1872, 1883–1884), «Родина Гілів» (1874), оповідання в альманасі «Козаччина в Туреччині» (1857), автобіографічні твори, зібрані в «Дивному житті поляків і польок» (1865), залишилася рукописом повість «Боснія», що зберігається в бібліотеці Варшавського університету. Літературна діяльність не була для Міхала Чайковського головною справою життя, за її допомогою він досягав іншої мети — відкриття шляху до втілення романтичної ідеї чину.

Міхал Чайковський втілював свої погляди не лише в літературних творах — усе його життя є спробою реалізувати мрію про слов'янську єдність на ґрунті відродження козацтва. Письменник спрямував усю творчість на те, щоби представляти, популяризувати й прославляти козацьку Україну, а наприкінці життя — щоб відродити її політичну й мілітарну силу для порятунку Європи. Козакофільство Міхала Чайковського стало синкретичним феноменом, що з'єднало літературу, політичну агітацію, історію, археографію, патріотизм та національне відродження. У творчості Міхала Чайковського міф козацької України переходить у різновид історії — ідеалізованого минулого.

Слов'янська проблематика була ідеологією Міхала Чайковського, основою його світобачення. Це мало обґрунтування, адже письменник виріс в оточенні українців, поляків, росіян, сербів, болгар, чорногорців. Особливого значення для Міхала Чайковського набуває ідея єдності слов'ян на еміграції в Парижі, власне тут відбувається ідеалізація країни дитинства, визрівання слов'янського міфу. Ці тенденції Міхал Чайковський виразно подав у першій слов'янській повісті «Кірджалі», де утверджував єдність слов'ян із метою визволення з турецької неволі. Особливістю твору стали події на Балканах, про які раніше написав О. С. Пушкін [2, с. 187]. Протягом майже десяти років (від 1841 р.) Міхал Чайковський із великим запалом і вірою реалізовував свою слов'янську програму, користуючись досить широкою мережею агентів. Вражає різноманіття і багатство галузей та форм заходів, скерованих на впровадження цього «слов'янського» проекту. Крім організаційно-мілітарних та політичних заходів, Міхал Чайковський ініціює пропагандистські,

освітні, економічні, релігійні акції. Відбувається не лише нагромадження зброї і формальна політично-військова співпраця, а втілюються проекти слов'янської друкарні, болгарського календаря, створення шкіл і торгових об'єктів, надання фінансової підтримки для молоді, запрошення поляків на службу вчителями, лікарями, інженерами, військовими інструкторами (які мали безпосередній вплив на місцевих жителів). Міхал Чайковський хотів воскресити давню Січ, козацьку Україну. Вільна Україна — це не локальна проблема, а важлива ідея для всієї Європи. У період розчарування, невдалої реалізації проектів Міхал Чайковський опрацював власний варіант ідеї політичного слов'янофільства. Він озвучував можливість слов'янофільсько-турецької коєзистенції — добровільного об'єднання слов'янського світу на чолі з султаном. За майже двадцять п'ять років втілення слов'янської ідеї в Туреччині Міхалу Чайковському вдалося створити козацькі полки, що мали стати початком армії слов'ян, прийняти іслам і стати Садик Пашею, всю літературну творчість присвятити слов'янсько-турецькому єднанню. Матеріальним синтезом авторських мрій про державу стала «Боснія», яка була своєрідною слов'янською епопеєю. У цій балканській повісті Міхал Чайковський відійшов від літературної моди на орієнт, характерний для «Кірджалі», став над релігійними амбіціями, вираженими у повісті-памфлеті «Немоляка», оминув утопічні політичні концепції, якими вирізнялася «Болгарія».

На початку сімдесятих років зруйнувався і цей протурецький варіант слов'янофільства. Міхал Чайковський уже переконаний, що повернення до Росії і визнання її найсильнішою — це дорога для визволення слов'янського люду. На сприйняття і реалізацію такої перспективи серйозно вплинули ліквідація слов'янського характеру козацьких полків та недавня катастрофа Франції. У такій ситуації можна було стати проросійським слов'янофілом або повністю відмовитися від політичних ідей. Реалізувати ідею турецько-російського компромісу заради слов'янської єдності ані колишньому полководцю, ані літератору не вдалося.

Проблема конфлікту ідентичностей у творах Міхала Чайковського також існує як суспільне та історичне явище і як така заслуговує на увагу, але в низці конкретних творів психологічні й символічні моменти мають явно принижене звучання, а часом їх зовсім бракує. І в польській, і в українській, і, до речі, російській

літературах першої половини XIX ст. Україна виступає в різних тематичних і жанрових контекстах: в описово-подорожньому, етнографічному й фольклорному, побутовому й історичному. Її недавнє минуле стає ґрунтом для роздумів про суспільний лад. Не менш істотним є факт, що для романтиків, польських і українських, історія України — це майже виняткова історія козащини; давніша історія, період Київської Русі, по суті, не враховується. У творчості Міхала Чайковського це явище стає окремою проблемою, навіть мономанією, і матеріалом для численних варіантів та інтерпретацій.

Усе життя Міхал Чайковський присвятив двом цінностям: Польщі та Україні. Батьківщину ототожнював із багатоетнічним і полірелігійним суспільством Польщі, а козацьку Україну назавжди залишався центром вітчизни. Успіх України є умовою історичної величі Речі Посполитої, що, у свою чергу, гарантує козацькі свободи і щастя Україні. Зі свободи починалася любов до батьківщини, з гідності — доблесть. У літературному баченні Міхала Чайковського європейський лад має спиратися на силу незалежної Польщі, створеної на основі вірності старим звичаям та збереженої козаками. Історія Польщі, на думку Міхала Чайковського, містить темні сторінки злочинів та брехні. Ці епізоди чергувалися зі світлими, радісними моментами, коли польське та козацьке лицарство отримувало перемогу за перемогою. Автор стверджує, що головною бідою Польщі є недолуге керівництво й занепад давньої віри, звичаїв, захоплення всім іноземним. Старопольські цноти і глибокий патріотичний сенс сарматської волі збереглися лише в Україні, у неспокійній козацькій стихії. Україна була не лише силою, а й реліквією — книгою, котру писали різні культури, мови, релігії.

Міхал Чайковський вірив, що Україна не сказала ще останнього слова в історії. На його думку, українська стихія привнесла в літературу оригінальність, самобутність. У нотатках до першого видання «Козацьких повістей» письменник подав не лише пояснення української історії, топографії, звичаїв, а й свої переконання щодо польсько-українських (польсько-козацьких) стосунків. Аби наблизити Україну до читача, він тлумачить українські слова та фразеологізми, переказує історії життя отаманів, подає бібліографічні довідки, посилаючись на книги з історії козацтва, пояснює виникнення певних сюжетів, критично переглядає традиції польської літератури [4, с. 281].

Спроба Міхала Чайковського зафіксувати новий образ України, козацької минувшини і польсько-українського співіснування, відкрити їхню найправдивішу сутність залишилася нездійсненою, тому що і в українському, і в польському середовищі відбувалася подальша поляризація. Саме тому у творчості Міхала Чайковського знаходимо багато матеріалу, який розкриває шляхи розвитку української культури в тісному взаємозв'язку з польськими традиційними надбаннями серед слов'янських народів у рамках загальноєвропейського контексту.

Образи народного середовища Міхал Чайковський створював на основі романтичних стереотипів поезії «української школи». Читач не відчуває штучності чи збентеження, у творах панує атмосфера гармонійної цілісності, окремі елементи, зовнішні впливи приєднуються до потоку почуттів та авторської фантазії. Письменник спостерігає за життям, змальовуючи його з правдивістю, хоча більшість образів не належить до фіктивних і звичних фігур, а це найчастіше дійсні герої, з характерними моральними рисами. Варто звернути увагу на те, що об'єктивізм героя зникає лише тоді, коли автор починає розвивати свої ідеологічні концепції.

Найвеличніші літературні твори романтичної доби були створені на основі особистих переживань та життєвих перипетій самих авторів, тому більшість художніх образів, долі яких так притягують до себе читача, створюють враження насправді існуючих, вони є ніби двійниками своїх творців. У спробі окреслити романтичного етногероя потрібно врахувати жанрову різноманітність творів, в яких герой є основним носієм сенсу твору та представником визначеного середовища або психотипу. Окрім того, різні сюжетні лінії твору не дають нам змоги говорити про однорідність його героїв. Особливої уваги потребують різноманітні нетипові фігури, диваки, міфічні постаті.

Міхал Чайковський, використавши свої давні інтереси, сягнув до добре знайомої йому шляхетської культури та народного середовища України. Літературний автопортрет Міхала Чайковського-козака складала дві невід'ємні частини — письменник та жовнір.

Романтичний етногерой у творах Міхала Чайковського — це насамперед козак. Використовуючи мистецькі прийоми, письменник створив цілий авантюрний світ козацтва, який перестав бути лише історичним чинником, набув сенсу міфотворчого явища тому, що автор на-

діляє козака найкращими рисами як героїчного лицаря, сина степу, дитя природи. Козаки Міхала Чайковського складають добре організоване лицарське братство, об'єднане спільною вірою і войовничим покликом, цінують свободу, прагнуть пригод, ігнорують спокійне щоденне життя. Водночас вони ідейно свідомі, автор вважає їх повноправними партнерами польської і української шляхти. Найголовніше, що вкладав в образ козака митець, — це силу, здатну рухати польський народ морально і політично. Навіть звичайний підлеглий козак у творах Міхала Чайковського є вираженням упевненості й свободолюбства.

Особливе місце у творах Міхала Чайковського займає образ польського шляхтича та сарматської традиції. Позиція автора є неоднозначною до героя: з одного боку, бачимо пересічне середовище, з іншого — переконання в протилежному, що шляхта є своєрідним ідеалом. В «Овручанині» шляхта добре відпочиває, п'є, гуляє, грає в карти і прикривається тим, що чекає на наказ керівника, аби організувати повстання. Овруцька шляхта втратила давню велич та ідеологію, хоча десь у душі ще жевріє вогник національної свідомості, але вже немає сил для плідних дій. У передмові до «Кірджалі» Міхал Чайковський відзначив, що фундаментом справжнього героїзму, а разом з тим народної епопеї, може бути лише шляхта, котра вийшла з того ж народу: «*Wątkiem do epepei narodowej — siłą, sterem narodowości jest Szlachta — z rodu — z tradycji. Taka jaka jest w Polsce (...). Tylko jedna szlachta może utworzyć i przeobrazić w epepeję narodową ona tylko może wyrzec to słowo i postawić go w ciele*» [2, с. XII]. Автор відображає то неприйняття шляхти і любов до козацького люду, то ідейний, полемічний настрій еміграції.

У творчості Міхала Чайковського чітко прослідковуються дві ідеологічні стихії: з одного боку, він отримав у спадок усі привілеї польського шляхтича, з іншого — став проявом козацького міфу. Його ставлення до юдаїзму теж не мало чітко виражених консеквентних рис, ані не було однозначним. «*My, Żydowie, dobrzy ludzie, i by nas używali na szpiegów, a tak byśmy służyli i jednym, i drugim, zwyczajnie po naszymu*» [5, с. 155]. Причиною цього стали загальноприйняті поміж шляхтою пересуди, приправлені відкритою агресивністю до єврейського народу. Окрім цього, у Міхала Чайковського був свій власний досвід співпраці з євреями — варто хоча б пригадати той факт, що під час перебування у Туреччині Міхал Чайковський створив єврейський за-

гін для участі у Кримській війні. Збірний образ єврея у творах письменника дуже колоритний та індивідуалізований.

Героями творів Міхала Чайковського стають своєрідні особистості, з притаманними позитивними чи негативними рисами, незалежно від етнічної приналежності. Особливо це стає видимим у творах із національною проблематикою, в яких патріоти духовно близькі автору. В епічних творах Міхал Чайковський представив героїв різних епох, вигаданих і зображених реалістично. Охоче автор присвячує фабулу своїх творів Січі, не вагаючись використовувати події героїчного минулого.

На прикладі життя і творчості Міхала Чайковського видно, наскільки трагічною була доля людей, котрі в непрості часи для своєї держави перебували у постійному пошуку шляхів до поставленої мети. Саме тому багатокультурність у долі й творчості Міхала Чайковського не була беззаперечною істиною, а лише своєрідною дійсністю. Його доля — це «casus Чайковського», в якому вдалося поєднати неможливе: козацьку і польську, східну й західну культури.

Ознаки романтичної багатокультурності виявляються у всіх творах Міхала Чайковського, якщо не буквально, то у підтексті. Речником національної ідеї та втіленням носія багатокультурності є міфічний образ Вернигори. Письменник змалював головного героя на основі польської версії легенди — огорненого таємничістю козака-ляха. Головного героя оточують козаки та шляхтичі, поляки та росіяни, євреї та цигани. Той факт, що Вернигора враховує позицію Франції, запорізького козацтва, татарського Криму та Туреччини, вказує на багатонаціональну політичну настанову, яку автор хоче донести до читача. Описуючи особливості побуту, культури, звичаїв, природи Міхал Чайковський не може їх замінити спорідненими міфічними уявленнями іншого народу: епічні твори насичені лексикою, що відтворює національний колорит, етнічну чи релігійну належність до певної громади.

В епічному творі «Овручанин» автор підкреслює, що мешканці волинських земель живуть поза часом — так, як жили їхні предки і як будуть жити правнуки. Міхал Чайковський відтворює багатокультурність Овруча — це ніби мініатюра цілого світу, макрокосмос, замкнений у тісний простір міста: «Na wzgórzu odbielał jasni się kościół dominikanów i wieżycza ku niebu się piętrzyz. (...) Niedaleko kościoła jak minaret wschodni strzela kopułą w obłoki cerkiew świętego Mikołaja. Na

drugim wzgórzu olbrzymie, pojezuickie zabudowania (...) na innym wzgórzu cerkiew świętego Bazylego, po kijowskiej druga na Rusi (...) [Na spaskim wzgórzu] się bieleła kaplica Zbawiciela» [3, с. 51]. У складний із погляду сюжетної лінії історичний роман «Овручанин» автор вплітає розповідь про перевдягання посланців у вуглярів, потім у селян, пізніше у євреїв, аби тільки уникнути переслідувань. Сюжетною віссю оповідання «Могила» є розповідь про могилу, в якій спочивають три сестри-українки та їхні кохані. Міхал Чайковський завжди свідомо трагедією завершував розв'язку твору, тому в одній родині не зустрілися представники трьох народів, трьох культур.

Багатокультурність творчості виявляється і в балканському циклі повістей Міхала Чайковського. У 1838 р. вийшла повість «Кірджалі», а згодом ще три твори, написані в Туреччині: «Боснія», «Болгарія» та «Немоляка». У кожному зі згаданих творів виражається спільна ідея історичної ролі слов'ян у Європі.

Родинна історія також була для письменника джерелом багатокультурності. Міхал Чайковський пишався тим, що його мати походила з роду запорізького гетьмана. Прадідусь, батько бабці по материнській лінії, був вихрещеним на православного єврея [1, с. 16].

Міхал Чайковський у епічних творах відображає багаторівневий, динамічний та багатокультурний образ міфічної України, що було нетиповим для «української школи», яка славилася насамперед своїми поетами. Вона була втіленням найвищих ідеалів Міхала Чайковського: ні Європа, а тим більш ні Польща не могли існувати без вільної козацької України. Міхал Чайковський у творах використовує образ романтичного етногероя для втілення своїх ідей, що не реалізувалися у дійсності.

Будучи в еміграції та розпочавши літературну діяльність, Міхал Чайковський звернувся до близької і зрозумілої йому української тематики. Для того, щоб перенести поетичний стереотип вітчизни на прозовий ґрунт, мусив шукати нових шляхів, адже романтична література ще не створила потрібних прозових форм. Перед письменником повстало завдання втілити у прозову форму романтичний українізм, адже Україна як тема для прозаїків залишалася неопрацьованою. Автор-початківець самостійно мав обрати, яким чином народні пісні та перекази перевтілити в художню прозу, літературна критика дещо пізніше винесе цю проблему на обговорення, окрім того, жодної письменницької традиції теж ще не існувало. Повстала по-

треба опрацювання мовностильової наративної схеми.

Створення Міхалом Чайковським прозової формули романтичної візії України, пошук нових форм перенесення українських мотивів на польський ґрунт досі залишаються маловив-

ченим. Це визначає актуальність вибору теми дослідження «Історія та міф у творчості Міхала Чайковського» й зумовлює необхідність вивчення ролі автора у формуванні міфу України на тлі прозаїків «української школи» польського романтизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chudzikowska J. *Dziwne życie Sadyka Paszy* / J. Chudzikowska. — Warszawa : Państw. In-t Wyd., 1982. — 570 s.

2. Czajkowski M. *Kirdżali: powieść naddunajska* / M. Czajkowski. — Wyd. 2-gie, przejrz. i popraw. — Lipsk : Druk. F. A. Brockhaus, 1900. — 288 s.

3. Czajkowski M. *Owruczanin: powieść hist. z 1812 r.* / M. Czajkowski. — Wyd. 2-gie, przejrz. i popraw. — Lipsk : Druk. F. A. Brockhaus, 1863. — 332 s.

4. Czajkowski M. *Powieści kozackie* / M. Czajkowski. — Wyd. 2-gie, przejrz. i popraw. — Lipsk : Druk. F. A. Brockhaus, 1863. — 328 s.

5. Czajkowski M. *Stefan Czarnecki: powieść hist.* / M. Czajkowski. — Warszawa : B-ka Polska, 1899. — 363 s.

6. Fabianowski A. *Ukraina — serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego* / A. Fabianowski // *Варшавські українозн. зап.* — 2006. — № 21–22. — С. 165–174.

7. Janion M. *Niesamowita słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury* / M. Janion. — Kraków : Wyd-wo Literackie, 2006. — 360 s.

8. Kijas J. *Czajkowski pod urokiem Mickiewicza* / J. Kijas. — Kraków : Un-t Jagielloński, 1959. — 166 s.

9. Kwapiszewski M. *Powieść historyczna z tezą. O «Wiernychorze» Michała Czajkowskiego* / M. Kwapiszewski // *Pamiętnik literacki.* — 1997. — Zesz. 2. — S. 3–11.